

Институт за политичке студије, Београд

DOI 10.5937/kultura1964127K
УДК 930.85(497.11:44)"18/19"(093.2)
94:327(497.11:44)"18/19"(093.2)

оригиналан научни рад

О СРБИЈИ И СРБИМА У ДЕЛИМА ФРАНЦУСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Сажетак: У периоду од краја 19. века до Великог рата информације о Србији и Србима у француској јавности преишле су пут од непоузданих, ретких и магловитих вести ентузијаста и неколицине научника до поузданих, аргументованих научних података од стране угледних стручњака за међународне односе. У раду се путем анализе сачуваних докумената, библиографије и садржаја дела француских интелектуалаца, која су настала крајем 19. и почетком 20. века сагледава присуство тема о Србији и Србима у Француској. Посебна пажња је посвећена узроцима и последицама промена приступа у изучавању Србије и Срба у оквирима француске јавности и науке.

Кључне речи: Србија, Срби, Француска, француска јавност, слика другогa, интелектуалци, крај 19. и почетак 20. века

Упознавање Краљевине Србије крајем 19. века¹

Међународни односи и подела великих сила на два савеза, мењали су правце интересовања француских интелектуалаца крајем 19. века. Поменуто интересовање француских

¹ Рад је настао у оквиру научног пројекта *Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних ор-*

интелектуалаца дубоко је укореењено у проучавањима Словена на Сорбони и у оквиру *Школе источних језика* током 19. века, а формирано је, пре свега, у вези са француским интересовањем за европске територије Османског царства. Од краја 19. века интересовање није усмерено само на Османско царство, већ и на народе који настајују простор његових европских територија. Интересовање за поједине народе расло је са актуелизацијом њихових етничких и националних питања, односно значајем у међународним оквирима, које је решавање компликованих односа балканских народа имало у одређеном периоду. Новински чланци о Србији и Србима, као и описи у путописима, који су настали већином као последица личног интересовања или путовања њихових аутора, нису више били довољни научницима, професорима, публицистима, новинарима, пословним људима, државницима, политичарима и дипломатама. Потреба за информацијама, као и њихов бржи проток крајем 19. века, подстакла је потребу за разумевањем и анализом, што је увело и научни приступ и аргументацију у текстове о Србији и Србима.²

Када је званично ступио на снагу Француско-руски споразум (1894) публиковане су и две књиге које су имале у наслову речи „Србија” и „српска”. У делу *La Royaume de Serbie (Краљевина Србија)* Пола Кокела (Paul Coquelle) изложена је историја Срба према владарима од великих жупана IX века до Обреновића.³ Други аутор, Леон Ламуш (Léon Lamouche), инжењерски капетан и предавач на Универзитету у Монпељеу, у својој књизи *L'Armée serbe en 1893 (Српска војска 1893)* приказује савремену српску војску, што је и прва анализа стања српске војске у делу неког француског аутора.⁴ Иако су поменуте књиге, пре свега, информативног карактера, биле су засноване на доступној литератури

ганизација (бр. 179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 У другој половини 19. века развој поштанске службе и железница допринео је да преписка постане лакша и да „свеже” вести буду честе и редовне; Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2003) *Историја приватног живота 4*, Од Француске револуције до Првог светског рата, Београд: *Clio*, стр. 146.

3 Coquelle, P. (1894) *La Royaume de Serbie*, Paris: L. Vanier.

4 Ламуш, официр, историчар, етнолог и филолог, образован је у оквиру *Школе за источне језике*. О Србима је први пут писао у време рата између Србије и Бугарске. Као капетан прве класе у гарнизону у Монпељеу држао је курс о Балкану од 1886. до 1899. године, а посебно се посветио проучавању османске војне организације; Lamouche, L. (1894) *L'Armée serbe en 1893*, Paris; Белешке, *Дело*, бр. 9 (1896), стр. 160; Pavlović, M. (1983) *Du regard au texte – Od pogleda do teksta*, Beograd: Narodna knjiga, Prosveta, str. 495; Павловић, М. (1994) *Од Есклавије ка Југославији*,

и пружиле су кратку историју развоја српске државности, са посебним освртом на владавину последњих Обреновића и војну спремност Србије 1893. године. Ако се узме у обзир време настанка дела, могуће је да су Кокел и Ламуш имали и помоћ Албера Малеа (Albert Malet), који је у овом периоду боравио у Србији.⁵

Три аспекта Кокелове и Ламушове књиге посебно су значајна за даље интересовање француских интелектуалаца. Као прво, оба дела посвећена су Србији и Србима у години када је дошло до званичног приближавања Француске и Русије. На примеру појаве ових књига огледа се рефлектовање политичких догађаја на међународном плану на интелектуалну климу Француске. У предговору књиге коју је Кокел посветио српском краљу Александру Обреновићу истакнута је потреба да се Французи у години приближавања Русима, боље упознају са Србијом која је међу словенским државама „у рангу прва после Русије”.⁶ Други аспект односи се на појаву првих дела на француском језику која за своју главну тему имају Србију или Србе. До овог периода француски аутори се опредељују да о Србији и Србима пишу у склопу текстова о Балкану, Османском царству или Хабзбуршкој монархији. Трећи аспект је појава првог француског аутора текстова о Србији и Србима кога интересовање није напустило након првог дела, већ се увећало током времена. Кокелово интересовање за Србију поменутом књигом се угасило, али не и за шири простор на коме су живели Срби (Босна и Херцеговина, Црна Гора), док је за Леона Ламуша ово само зачетак интересовања за Србију и Србе. Ламуш је више година провео на Балкану, односно у Босни и Херцеговини, о чему је оставио сведочанство у виду брошуре о балканским војскама *Les Armées de la balkanique (Балканске војске)*.⁷ Писао је о историји и географији, а пружио је и богате информације о грчкој, бугарској, српској, црногорској и румунској војној организацији.⁸ Кокелове и Ламушове књиге, које су поред историјских садржале и актуелне податке, уз дело слависте Луја Лежеа (Louis Léger), створиле су основе да се

Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 179.

5 Kolaković, A. (2013) Beograd krajem XIX veka: pogled Srbo-Francuza Alberta Malea, *Godišnjak grada Beograda*, LX, str. 175–190.

6 Coquelle, P. нав. дело, стр. 5.

7 Lamouche, L. (1901) *Les Armées de la péninsule balkanique*, Paris: R. Chapelot.

8 Касније, када је дошло до повезивања балканских држава у савез, Ламуш се бавио и албанским питањем; Lamouche, L. (1911) *La naissance de l'Etat albanais, Revue politique et parlementaire*, vol. LXXX, 10 mai 1911, pp. 220–239.

међу француским интелектуалцима у 20. веку појаве први стучњаци за Балкан, Србију и Србе, као што су били Албер Мале, Шарл Лоазо (Charles Loiseau), Огист Говен (Auguste Gauvain), Емил Оман (Émile Haumont), Ернест Дени (Ernest Denis) и Гастон Гравије (Gaston Gravier).⁹

Француски интелектуалци су у периоду склапања савезништва Француза и Руса, крајем 19. века, осетили потребу да упознају народе Балкана, не само уз помоћ народних епских песама, путописа у којима су се мешале легенде и поуздане информације, већ и кроз научни приступ. Два поменута дела (Кокелово и Ламушово) омогућила су нови импулс даљим проучавањима Србије и Срба, мада је и даље био присутно да се о Србији и Србима пише у оквиру поглавља великих синтеза. Историчару Алберу Малету поверено је да 1894. године напише једно поглавље о простору Балкана у оквиру дела *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, утицајних француских научника Ернеста Лависа и Алфреда Рамбоа. За потребе израде поменуте светске историје, француском историчару од велике помоћи био је боравак у Србији у специјалној мисији образовања српског краља Александра Обреновића, као и познанства са српским научницима. Мале је започео научну сарадњу са Стојаном Новаковићем, која је резултирала текстом о историји Балкана, *Les Slaves du Danube et de l'Adriatique jusqu'à la conquête turque*, у оквиру XVIII поглавља III тома утицајне синтезе. Лавис и Рамбо, као национални учитељи и ауторитети научног света Француске, усмеравали су своје ученике ка упознавању других народа, а посебно ка проучавању Словена. Истовремено, они су младе француске интелектуалце предлагали за специјалне мисије француске владе, као што је пример Малеа и његов боравак у Србији. На овај начин је знање које су француски интелектуалци стекли на престижним француским школама проширено истраживањима на местима о којима се писало и потом унето, преко опште историје света Лависа и Рамбоа, у систем француских и светских знања о Балкану, Србији и Србима. Истовремено, боравак француских интелектуалаца у Србији омогућио је успостављање сарадње између научника, која је прерасла у пријатељства или превазилазила научне оквире.

Албер Мале је поред поменутог поглавља написао неколико чланака за француску периодичку и дневне новине. Уз историју Србије, Мале је писао и о актуелним политичко-друштвеним догађајима, од којих је већину пратио из непосредне

9 Колаковић, А. (2016) *У служби отаџбине: сарадња француских и српских интелектуалаца (1894–1914)*, Београд: Институт за политичке студије.

близине, односно током боравка у Београду. Као школовани историчар, Мале је осећао значај прикупљања извора и литературе, како радова који су били посвећени српској историји, тако и сведочанстава своје мисије у Србији, које је оставио у виду дневника.¹⁰ У *La Revue politique et littéraire*, тзв. *La Revue bleue*, Мале је 1893. године публиковао чланак о Првом српском устанку под називом *La Révolution Serbe* (*Српска револуција*), а како се уз историјске студије бавио и етнолошко-антрополошким проучавањима, написао је текст о празничним обичајима *Croquis serbes: Fête des trois Mages et de la Bénédiction des eaux* (*Скица Срба: Празник три мудраца и Богојављење*).¹¹ Уз поменуте научне текстове, Мале је написао и два текста о краљевима Милану и Александру Обреновићу, чиме је допринео и стварању слике династије Обреновић у Француској.¹² Мале, добро обавештен о Србији, захваљујући својој мисији на српском двору и пријатељствима са личностима српске политичке сцене, од којих је већина имала и богате научне каријере, био је најпоузданији извор информација о Србији и Србима у Француској, у периоду када је Источно питање полако улазило у своју завршну фазу. Међународни односи, формирање другог блока великих сила, заокрет српске спољне политике крајем 19. века, као и смена династија 1903. године, утицали су на то да у Француској порасте интересовање, а потом и значај Маловог познавања Србије и Срба. Као научник, ангажован у оквирима културне дипломатије Француске, који је на извору информација временом постао и „српски пријатељ”, Мале је за француске политичаре и дипломате био први поуздани извор о Србији и њеним владарима.

У периоду пре поменутих дела и текстова, истраживања Словена, а пре свега словенске књижевности, код Луја Лежеа пробудило је интересовање и за проучавање Срба. Иако је стваралаштво „оца” славистичких студија у Француској било бугарофилски обојено, имало је непроцењив значај за интересовање других француских слависта за Србе. Српска историја и култура, захваљујући Лежеовом стваралаштву, постали су познатији француским научницима и публицистима, чиме је постављен темељ француском интересовању за Србију и Србе. Престижна француска издавачка кућа *L'Hachette* 1897. године објавила је студију *Le monde slave, études politiques et littéraires*. Поменуто дело јесте збирка

10 Мале, А. (1999) *Дневник са српског двора*, Београд: Слио.

11 Павловић, М. *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 180.

12 Mallet, A. (1897) *Le Roi Milan*, *La Revue de Paris*, novembre – décembre 1897, pp. 131–159; Mallet, A. (1903) *Alexandre Ier de Serbie*, *La Revue de Paris*, juillet – octobre 1903, pp. 162–171.

Лежеових чланака и огледа о словенским народима, а међу њима Леже је посветио пажњу културном развоју Срба. У чланку *La renaissance intellectuelle de la nation serbe (Интелектуална ренесанса српског народа)*, на основу књиге Јована Скерлића *Српска књижевност у 18. веку*, Леже је француској научној сцени презентовао биографије Јована Рајића и Доситеја Обрадовића.¹³ Овим радовима Луја Лежеа француска славистика је први пут показала интересовање за српску књижевност, науку и културу, које није било везано искључиво за народно епске песме, митове и легенде. Уз углед Лежеа, члана *L'Académie des inscriptions et belles-lettres*, започето је стварање нове слике о Србији и Србима у француском друштву. Презентовање српске културе и науке, која је настојала да прати европске смернице, утицало је и на буђење интересовања значајног броја француских интелектуалаца за Србију и Србе.

Историографско-географски радови о Србији и Србима, у којима су све више биле присутне политичке теме, од краја 19. века обухватају и српску књижевност и културу. Проучавање српске књижевности у Француској, коме је Леже дао снажан подстрек, научно је утемељено сарадњом Ежена Депреа (Eugène Déprez), професора Универзитета у Рену и стручњака за архивистику, са Михаилом Гавриловићем, српским научником школованим у Француској. Као резултат њихове сарадње објављено је дело *Histoire de la littérature serbe (Историја српске књижевности)* 1898. године. Представљање српске интелектуалне сцене француској интелектуалној сцени настављено је и на прелазу векова када је књижевна ревија *La Revue blue* уз Малеове текстове француским читаоцима указала на дело српског научника Николе Тесле.¹⁴ Поменути текстови сведоче о појачаној потреби упознавања. Истовремено, указивали су француским читаоцима да се српско друштво удаљава од османских традиционалних образаца и својим интелектуалним капацитетима, од којих су неки на светском нивоу, приближава савременим друштвима Европе.

Почетком 20. века појавила су се два дела о Србији чије публикавање може бити последица појачане српске дипломатске офанзиве у циљу приближавања Француској. Алексис Витри (Alexis Vitry), уредник у париском листу

13 Leger, L. *La renaissance intellectuelle de la nation serbe*, pp. 385–389.

14 Један од сарадника, Џејмс Кандиами (James Candiami), 1901. године објавио је чланак посвећен Николи Тесли у коме се, поред научног доприноса, посебно наглашава и његово српско порекло; Candiami, P. (1901) *Le plus grand génie du vingtième siècle, La Revue blue*, 31. aout 1901; Павловић М., *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 188.

Correspondance politique, parlementaire et diplomatique, објавио је 1900. године књигу *Etude sur la Serbie (Студија о Србији)*. Књига је објављена у периоду када је Александар Обреновић повео активнију политику према Русији и када је Србија изласком на париску берзу настојала да се економски приближи Француској. Истовремено, Србија је тада покушала да се Француској приближи и политички. Стојан Новаковић, Михаило Вујић, касније Андра Николић и Стојан Бошковић, као српски посланици у Паризу, повели су у овом периоду снажну кампању у циљу афирмације српских интереса у француској јавности. Не постоје подаци који указују да су српске дипломате сарађивале са Витријем, али се на основу система њиховог рада и успостављене мреже контаката у публицистичким круговима у Француској, може веровати да су познавале аутора ове књиге, као и да су својим активностима допринеле да се заинтересује за Србију.

Потпунију и обимнију монографију о Србији, *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques (Савремена Србија. Студије, анкете, статистика)*, написао је 1902. године Жозеф Мала (Joseph Mallat). Француски читаоци су се преко ове студије упознали са историјом и географијом Србије, као и територијом на којој живе Срби, а такође и са економским и културним развојем Србије и Срба. Намера аутора била је да текст превазиђе претходне текстове о Србији који су имали форму путописа или описа, као и да статистичким и економским подацима стекне моћ практичне примене. Може се рећи да је аутор успео у својој намери јер је велико интересовање за поменути књигу владало међу француским пословним људима окупљеним око *La Société d'Encouragement pour l'Industrie Nationale (Друштво за подстицање националне индустрије)*.¹⁵ Публиковање поменутих књига илуструје политичко и економско интересовање ширих слојева француског друштва за Србију, у периоду када је и Србија настојала да се приближи Француској, као и када су Новаковић, Вујић, Николић и други српски интелектуалци остварили дубље везе међу француском политичком елитом. Текстови о Србији указују да је, поред политичког интересовања за Србију и Србе, у Француској од почетка 20. века постојао и интерес за пласирање капитала на Балкан и у Србију.

15 Mallat, J. (1902) *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques*, Paris: J. Maisonneuve, 2–3. <http://www.archive.org/stream/laserbiecontemp04mallgoog#page/n14/mode/2up> 15. 04. 2019.

О Црној Гори, Босни и Херцеговини и Далмацији

Поред Србије француски аутори су писали и о другим областима које су настањивали Срби, стога су и Црна Гора и Босна и Херцеговина биле инспирација за настанак књижевних и научних дела на француском језику. Већ поменути аутор историје Србије, Пол Кокел, 1895. године, под утицајем проучавања историје српских владарских династија, своје интересовање проширује и на историју Црне Горе и Босне. Резултат његових истраживања јесте дело *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les orgines (Историја Црне Горе и Босне од почетака)*. Исте, 1895. године, појављује се још неколико радова који за предмет свог излагања имају историју и традицију Црне Горе и Босне. Француски сликар и карикатуриста Анри Авло (Henry Avelot) и авантуриста Жозеф де Ла Незијер (Joseph de La Nézière), под утицајем жеље за упознавањем „оријенталног света”, објављују 1895. године књигу *Monténégro, Bosnie, Herzégovine (Црна Гора, Босна, Херцеговина)*. У наведеним делима, за разлику од текстова посвећених Србији, више доминирају историјске и књижевне теме, које се преплићу са маштом, мање поузданим информацијама и субјективним виђењима аутора. Ипак, поменути радови и поред своје необјективности и непоузданости, под утицајем касног романтизма и схватања Балкана као дела Оријента, значајни су као информативна средства у упознавању француских читалаца са Црном Гором и Босном и Херцеговином.

Од текстова француских аутора о Босни на прелазу два века, по стручности, издваја се стваралаштво Гијома Капија (Guillaume Capus), које је настало након његових истраживачких мисија на Балкану спроведених на почетку последње деценије 19. века.¹⁶ Француски географ и етнолог 1896. године објавио је научно-путописно дело *A travers la Bosnie et Herzégovine Etudes et impressions de voyage (Кроз Босну и Херцеговину. Студије и утисци са путовања)*. Капи настоји да приближи француском читаоцу недовољно познате пределе, а књигу је обогатио и са преко 150 гравура и једном картом. Као резултат његових путовања и истраживања

¹⁶ Најзначајнији Капијеви радови поред наведеног дела били су такође резултат мисија, а издвајају се: *Guide du naturaliste préparateur et du naturaliste collectionneur, pour la recherche et la conservation des animaux, végétaux, minéraux et fossiles (1879); Promenade hygiénique en Asie centrale (1891); A travers le Royaume de Tamerlan (Asie centrale). Voyage dans la Sibérie occidentale, le Turkestan, la Boukharie, aux bords de l'Amou-Daria, à Khiva, et dans l'Oust-Ourt (1892); Exposition universelle et internationale, Gand, 1913: Les colonies françaises; Les Produits des colonies françaises: Indo-Chine (1913); Reuter, A. (2013) Guillaume Capus 1857–1931, 400 Joer Kolléisch, Band II, Lëtzebuerg: éditions saint-paul, pp. 307–308.*

публикована су и два антрополошка чланка: о обичају тетовирања на подручју Босне и Херцеговине и о расту људи у Босни.¹⁷ Капијеви списи плод су личне научне радозналости и истраживања и допринели су буђењу научног интересовања у Француској за Босну и Херцеговину.

На прелазу из 19. у 20. век француски научници и публицисти окрећу се и анализи политичке ситуације у Босни и Херцеговини. Рад Албера Малеа о политичким приликама у Босни и Херцеговини први је рад једног француског научника на поменутој тему.¹⁸ У раду *Bosnie et Herzégovine* Мале описује политичке односе у Босни и Херцеговини после Херцеговачког устанка и Берлинског конгреса 1878. године, са посебним освртом на културни живот. Мале је са посебном пажњом описао настојања Срба у Босни и Херцеговини да под успостављеним Калајевим режимом не изгубе национални идентитет. Вероватно настао под утицајем српских интелектуалаца, који су наслућивали опасност за Србију и Србе, скривене иза „цивилизаторске мисије” Аустроугарске, Малеов чланак имао је велики значај за упознавање француске јавности са притисцима којима је српски народ био изложен у време Калајевог режима. Објављен у угледном часопису *La Revue bleue*, Малеов текст о Босни и Херцеговини значајан је за Србе и Србију, јер су постојали угледни француски интелектуалци (Едуар Дрио (Edouard Drillot), Анатол Лероа-Болије (Anatole Leroy-Beaulieu), који су у „доба империја” говорили о Балкану као о колонијама где треба извршити културну акцију.¹⁹

У духу наведеног, на прелазу два века појавила се још једна значајна публикација о Босни. Референтни француски научни часопис *Revue générale des sciences*, након пропутовања експедиције француских научника 1898. године, објављује 1900. године монографију посвећену Босни и Херцеговини.²⁰ Међу француским научницима био је и Пол Боаје (Paul

17 Поменути текстови настали су на основу истраживања спроведених у току 1893. године у Босни и Херцеговини и обухватили су пре свега муслиманско и православно становништво, а у мањој мери и католичку популацију; Capus, G. (1894) *Tatouage en Bosnie-Herzégovine*, *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. V, № 9, pp. 625–633; Capus, G. (1895) *Sur la taille en Bosnie*, *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. VI, № 2, pp. 99–103.

18 Mallet, A. (1897) *Bosnie et Herzégovine*, *La Revue bleue*, № 21, 22 mai 1897.

19 Едуар Дрио је сматрао да Аустроугарска планира да Балкан постане њена колонија, а Анатол Лероа-Болије је у Калајевом режиму видео увођење западњачког реда и цивилизације; Ковић, М. (2011) *Цивилизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)*, *Истраживања*, бр. 22, стр. 366, 368, 370.

20 Павловић, М. *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 197.

Boyer), слависта, шеф катедре за руски језик и касније директор Школе за источне језике (École des Langues Orientales) у Паризу. Боаје је у монографији објавио чланак посвећен језику и књижевности у Босни и Херцеговини, а сама чињеница да је директор Школе за источне језике посетио Босну и Херцеговину сведочи о високом угледу и утицају експедиције на стварање слике о Босни и Херцеговини у француској јавности.²¹ Монографија се састоји из 17 делова у којима је 11 аутора описало земљу и народ на основу онога што су видели, као и под снажним утицајем званичних података Калајевог режима. Аустријска управа учествовала је у организовању поменутог путовања француских научника, што се одразило и на садржину поменуте монографије и њену непоузданост.²² Француски научници с почетка 20. века и даље су недовољно упознати са историјом и културом Балкана, несигурни у одабиру извора, а као такви, подложни су манипулацијама држава или појединаца, што се одражавало и на дела у којима су писали и о Србима.

Шарл Дил (Charles Diehl), угледни византолог и професор Универзитета у Нансију и Паризу, интересовао се за подручје Балкана, које су настањивали Срби.²³ Након вишегодишњих истраживања спроведених у периоду од 1896. до 1900. године, објавио је 1901. године студију *En Méditerranée. Promenades d'histoire et d'art* (На Средоземљу. Историјске и уметничке шетње).²⁴ Обогативши своја знања из античке и рановизантијске историје, Дил је оставио описе Далмације и Диоклецијанове палате у Сплиту и рушевина Салоне, а потом је посетио и Босну и Херцеговину. На основу путовања кроз Босну и Херцеговину, настао је 1900. године први научни чланак о историји Босне и Херцеговине: *L'Histoire des monuments en Bosnie-Herzégovine* („Историја споменика Босне и Херцеговине”).²⁵ Дил је о областима на којима су живели Срби писао с историјског, географског,

21 Mazon, A. (1950) Paul Boyer 1864–1949, *La Revue des études slaves*, vol. 26, t. 26, f. 1–4, 4–13.

22 Белешке, *Српски књижевни гласник*, књ. IV, бр. 6, 16. децембар 1901, стр. 480.

23 Дил је од 1885. био професор у Нансију, потом је радио у француским школама у Риму и Атини, да би 1907. на Сорбони основао катедру за историју Византије; <https://dictionaryoffarthistorians.org/diehlc.htm>, 21. 05. 2019.

24 Diehl, C. (1901) *En Méditerranée. Promenades d'histoire et d'art*, Paris: A. Colin.

25 Diehl, C. (1900) *L'Histoire des monuments en Bosnie-Herzégovine*, *Revue général des sciences pures et appliquée*, № 6.

економског, етнографског и политичког гледишта.²⁶ Касније је овај угледни француски византолог, кроз сарадњу са српским научницима и интересовање за српску средњовековну историју, културу и уметност, постао почасни члан Универзитета у Београду. Дилов текст „У старим српским манастирима” остао је као сведочанство о трајној спони угледног византолога са српским народом.²⁷

*Опстанак „Европске Турске” и
аустроугарски интереси на Балкану*

Уз Шарла Лоазоа, проблеме Балкана са аустроугарским интересима на поменутом подручју, повезао је још почетком 20. века и Андре Шерадам (André Chéradame) изучавајући питање немачке експанзије у Источној и Централној Европи. Шерадамова дела описују и прате развој пангерманске идеје, са посебним освртима на њен пруски карактер и начела на којима почива покрет. У једном делу књиге *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XIXe siècle*, која је 1902. године преведена на српски језик у издању Нове електричне штампарије Петра Јоцковића, Шерадам разматра могућности њеног реализовања. Иако у овом делу Шерадам не посвећује цело поглавље Србији нити Србима, значајно је то да разматра положај Словена у Аустроугарској, фазе извршења пангерманског плана, положај Аустроугарске и погледа „Пангерманског савеза” на распад Аустрије. У овом периоду Шерадам се у прибављању информација о Јужним Словенима, а пре свега Србима, у значајној мери ослањао на књигу и текстове Шарла Лоазоа.²⁸ Шерадам је кроз помену-та интересовања, посредно, отворио даљи дијалог научника о положају словенских народа у оквирима Хабзбуршке монархије. Повезао је проблеме пангерманизма, који су били од великог значаја у научном, публицистичком и политичком животу Француске, са актуелним питањима Словена на простору Хабзбуршке монархије. Истовремено, Шерадам је

26 Као резултат дугогодишњих проучавања српске историје и традиције, у току Првог светског рата Шарл Дил је показао посебно интересовање за српске интересе и области настањене Србима у раду „Борба за Јадран” у *Revue des Deux Mondes*. У току 1916. године у оквиру *L'École des Hautes études* одржао је два значајна предавања. Прво о Црној Гори и друго под називом „Балкански проблеми”; Diehl, C. (1916) *L'Héroïque Serbie Grande leçon d'un petit peuple*, *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916; Diehl, C. (1916) *La lutte pour l'Adriatique*, *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916; Pavlović, M. *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, Београд: Народна књига, р. 294.

27 Diehl, C. (1930) *Aux vieux monastères serbes*, *La Revue des Deux Mondes*, 1. avril 1930, pp. 655–672.

28 Шерадам, А. (1901) *Европа и аустријско питање на почетку XX века*, Београд: Нова електрична штампарија Петра Јоцковића, стр. 87.

пророчки отворио и простор за нова истраживања места и улоге појединих словенских народа на геополитичкој мапи Европе тога доба.

Почетком 20. века посебну пажњу Србији и Србима посветио је париски лист *L'Européen*. На публикавање већег броја чланака, чија су главна тема били Балкан, Србија и Срби у периоду од 1902. године до почетка Великог рата 1914. године, утицали су сарадници листа: Андре Бар (André Barre) и Гијом Аполинер (Guillaume Apollinaire). Аполинер се у складу са својим интересовањима посветио књижевним и културним темама везаним за Србе, док су теме Барових чланака биле политичке природе. У складу са интересовањима француске јавности и са променама које су настале савезништвом Француске и Русије, обликовале су се и теме у листу *L'Européen*. Бар је писао о министарској кризи у Србији, промени политичког ослонца, питању даљег опстанка русофилске политике, односима Србије и Русије после Берлинског конгреса, абдикацији краља Милана и проаустроугарским тежњама краља Александра.²⁹ Информације које је Бар поделио са читаоцима биле су драгоцене, пре свега, француским политичарима и дипломатама као средство обавештавања о догађајима у Србији. Променама аустрофилске политике и приближавањем Русији, а преко ње и Француској, додатно су заинтересовале француске новинаре. Андре Бар је био добар познавалац прилика у Србији и вероватно је имао као извор информација некога од српских интелектуалаца који су имали дубоке везе у француској публицистици, а истовремено били укључени и у политички живот Србије. Могуће је да су Баров извор информација били Милован Миловановић, Светислав Симић или Гргур Јакшић.

У току 1903. године Бар у листу *L'Européen* објављује више чланака о политичкој ситуацији у Србији, аутократској владавини краља Александра Обреновића, краљици Драги, Луњевицама, помиње и могућност убиства српског владара, а потом пише и о убиству краљевског пара.³⁰ Париски лист *L'Européen* публиковао је и приче о две последње српске краљице: Наталији и Драги, а интересовање за последњег владара из династије Обреновић делио је и лист *L'Illustration*. У броју од 27. јуна, уз нови опис о Мајском преврату, интересовања се померају ка узроцима агента, информацијама о новом краљу и председнику владе

29 Barre, A. (1902) La Crise serbe, *L'Européen*, № 51.

30 Павловић, М. *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 209.

Авакумовићу.³¹ Последица Мајског преврата био је прекид дипломатских односа водећих европских држава са Краљевином Србијом, што је био додатни мотив француске штампе да публикују што детаљније извештаје о догађајима у Србији.³² Иначе, трагичан догађај и нецивилизован чин српских официра из маја 1903. године, шокирао је целу Европу побудио је посебно интересовање и у европској јавности. Лист *L'Illustration* извешава о „крвавој револуцији” у Србији и жртвама атентата, анализира даљи развој догађаја у балканској држави. Касније су резултати скупштинских избора у Србији били тема у листу *L'Illustration*, као и извештај о новом српском краљу Петру I Карађорђевићу.³³ Текстови о убиству краљевског пара Обреновић и смени династија утицали су да се увећано интересовање за економију и културу Србије и Срба почетком 20. века усмери ка политичким оценама и портретима српских владара из династије Обреновић и Карађорђевић.

Источно питање, односно питање будуће судбине територија „Европске Турске”, како су у француској јавности означаване европске територије Османског царства, било је основа интересовања француске интелектуалне елите за Србију и Србе. Ситуација у Македонији и међународна реформна акција, сукоби чета, као и српско-бугарски односи почетком 20. века, постали су актуелне теме у листу *L'Européen*.³⁴ *L'Européen*, вероватно под утицајем Андре Бара, у току 1904. и 1905. године публикује више прилога, који се у склопу Источног питања односе на Србију и Србе.³⁵ Не може се рећи да је све претходно наведено било интересантно другим француским новинама и часописима. Узроци за мањи број текстова о Србији и Србима 1905. године, могу се пронаћи и у окретању пажње ка неким другим тада актуелним међународним питањима у Европи. Већу пажњу Француза од

31 La Tragedie de Belgrade, *L'Illustration*, № 3148, 27 juin 1903.

32 Алексић-Пејковић, Љ. (1965) *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 49–89, стр. 192–222; Живојиновић, Д. (2011) *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд: Завод за уџбенике, стр. 220–222; Живојиновић, Д. (2011) *Надмени савезник и занемарено српство Британско-српски односи 1875–1914*, Београд: Албатрос плус, стр. 319; Раствоић, А. (2005) *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд, стр. 60–104; Раствоић, А. (2003) *Велика Британија о Србији за време дипломатског штрајка 1903–1906, Настава и историја*, бр. 1, стр. 7–22.

33 Révolution sanglante en Serbie, *L'Illustration*, № 3146, 13 juin 1903; Исто, № 3147, 20 juin 1903.

34 *L'Européen*, 16 janvier 1904; Исто, 23 janvier 1904; Исто, 23 avril 1904; Исто, 9 juillet 1904; Исто, 27 août 1904; Исто, 8 octobre 1904; Исто, 15 octobre 1904; Исто, 5 novembre 1904; Исто, 17 décembre 1904.

35 *L'Européen*, 28 janvier 1905; Исто, 22 avril 1905; Исто, 5 août 1905; Исто, 18 novembre 1905.

Балкана и Србије закупила је Мароканска криза, као и рат Русије и Јапана, односно пораз француске савезнице Русије. Од 1906. године дошло је до значајне промене у интересовању за Словене. Уз подршку угледних француских слависта публикован је нови часопис *La Revue Slave*, који је осмишљен као научно-популарни часопис посвећен темама словенских народа. Значај првог славистичког часописа на француском језику за афирмацију словенских народа, а међу њима и Срба, био је изузетан. Српска влада је препознала значај часописа *La Revue Slave* и давањем новчаних субвенција подржавала његово публикавање.³⁶

Кризе на Балкану су увек, па и почетком 20. века, биле подстицајне за научнике и публицисте различитих профила да пишу радове о Србији и Србима. Путовања научника и новинара на почетку 20. века претварала су се у научне експедиције, након којих су публиковани текстови. Историја, традиција, политички и друштвени односи били су предмети интересовања француских интелектуалаца, а посебно је кризна 1908. година била богата текстовима о Балкану, Србији и Србима. Путовање је утицало и на грофа Анди де Ландемона (Hardy de Landemont) да, након што је 1908. године објавио своје путне белешке *De Cattaro à Cettigné. Notes de voyage (Od Kotora do Cetinja. Belешke sa путовања)*, већ 1909. године објавио и путопис *De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908 (Угњетавање независности у будућности, Балкан, Русија, Бугарска, Румунија, Србија, Црна Гора)*.³⁷ У оквиру осмог поглавља *Royaume de Serbie* („Краљевина Србија”), гроф Ландемон француском читаоцу пружа увид у Устав Краљевине Србије, описује Београд и српску војску, а пружа и информације о српском краљу Петру I Карађорђевићу и српским политичким партијама.³⁸ Део посвећен економији Србије има посебан значај, јер је у време Анексионе кризе француска држава изостала политичку подршку Србији, свесна опасности која је долазила од Аустроугарске и Немачке, настојала да усмери у правцу појачаног улагања француског капитала у Србију. У оквиру истог дела гроф Ландемон се заинтересовао и за другу српску државу, црногорског

36 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Посланство у Паризу, бр. 2989, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 17. јули 1906.

37 Landemont, H. (1908) *De Cattaro à Cettigné. Notes de voyage*, Paris: Plon.

38 Landemont, H. de (1909) *Royaume de Serbie, De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908*, Rennes: Oberthur, pp. 142–156.

владара Николу Петровића, а писао је и о ратовима за ослобођење и односима Црне Горе са великим силама.³⁹ Ландемонов текст путописног карактера, иако ограничене научне вредности, значајан је као извор информација и подстицај за конкретнија научна истраживања, јер се аутор, ипак, одвојио од легенди и непоузданих извора информација.

Организовано и институционализовано проучавање Србије и Срба у Француској од 1908. године започето је и у оквиру *Нормандијског географског друштва* (*L'Association géographique normande*). Генерални секретар друштва и касније секретар *Француске алијансе* (*l'Alliance française*), Пол Лабе (Paul Labbé), након путовања по азијској Русији, долази у Србију 1908. године, у време Анексионе кризе. Поред српске престонице Београда, Лабе је у пратњи супруге обишао више градова у унутрашњости Србије, а упознао се и са истакнутим личностима српске науке и политике.⁴⁰ Лабеов спис *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* поднет је пре публикавања у виду реферата *Нормандијском географском друштву* 13. новембра 1908. године.⁴¹ Лабе је по повратку организовао прво предавање у просторијама поменутог друштва, а касније је предавања посвећена политичком, економском и друштвеном животу Србије, менталитету српског народа и обичајима држао широм Француске. Предавања су кризне 1908. године имала изузетан значај за актуелизацију српског питања и изношење српских националних циљева. Лабе се тада придружио групи истакнутих француских интелектуалаца коју су чинили Мале, Берар (Victor Bérard), Говен, Оман и Дени која је, такође, широм Француске на јавним предавњима настојала да укаже на српски проблем и значај његовог решавања за Француску. Иначе, интересовање *Нормандијског географског друштва за Србију*, уз настојања Француске да оствари веће економске утицаје у Србији, није било случајно, с обзиром на

39 Landemont, H. de Principauté du Monténégro, у: *De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908*, pp. 157–172.

40 Пола Лабела је са Јованом Цвијићем и његовом породицом везивало дубоко пријатељство и у периоду након Великог рата; Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, VII–94, Клод Лабе – Љ. Цвијић, 12. јуни 1927; Исто, VII–95, Пол Лабе – Љубици Цвијић, Париз 23. јуни 1930.

41 *Нормандијско географско друштво* и Пол Лабе, као генерални секретар, крајем 19. и почетком 20. века посветили су значајну пажњу колонијалним питањима, а потом су своја истраживања усмерили и на Балкан. Лабе је пре доласка на Балкан био ангажован и у економским мисијама француске владе у централној Азији и Јапану; Labbé, P. *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, Paris: L.Gy., 3; Crosier, F. (1913) *Les Colonies Françaises*, Paris: Emile Larose, pp. 7–11; Павловић, М. (2000) *Српске теме у француском роману 20. века*, Београд: Чигоја, стр. 23.

раније поменути везу између председника *Друштва* и српског краља Петра Карађорђевића.

Анексиона криза 1908. године, а неку годину касније и Балкански ратови (1912–1913), уносили су нове погледе у сагледавање историје и традиције Србије и Срба. Дипломата и публициста Шарл Лоазо, близак круговима Штросмајера и југословенства и велики противник Аустроугарске, указивао је на аустроугарске претензије на Балкану у својим радовима с краја 19. века публикованим у оквиру *La Revue des Deux Mondes* и *La Revue hebdomadaire*, као и књигом *Le Balkan slave et la crise autrichienne*. Историјско-политичком студијом *Les précurseurs de l'unité balkanique* („Предисторија балканског уједињења“) Лоазо доприноси познавању историје и културе у областима које су насељавали Срби и отвара поље за нова истраживања интереса Аустроугарске на Балкану.⁴² Лоазоов став о природи Калајевог режима у Босни и Херцеговини, проблемима Словена на простору Двојне монархије и посматрање аустроугарских претензија на Балкану, били су значајна основа на којој су француски интелектуалци надограђивали своја знања о Србији и Србима у време Анексионе кризе. Утицај на ставове француских интелектуалаца имале су две аргументоване расправе српских интелектуалаца. Јован Цвијић је на француском језику публиковао *L'annexion de la Bosnie et la question Serbe*, а идеју одбране српских интереса научним аргументима следио је Миленко Веснић чланком *L'Annexion de la Bosnie-Herzégovine*.⁴³ Анексија Босне и Херцеговине посматрана је у једном делу француске интелектуалне елите као и међу српским интелектуалцима, дакле, као део једног већег плана о „продирању на Исток“, који је много раније склопљен у Бечу и Берлину и који је водио преко Србије.⁴⁴

Међународни односи, догађаји на Балкану и откривање пута немачког продора на Исток, утичу да војне и политичке теме на почетку друге деценије 20. века доминирају у текстовима француских интелектуалаца. Положај Србије у току и непосредно након анексије била је једна од актуелних тема француских интелектуалаца. Године 1911. стручњак за војна питања, а посебно за војна питања на Балкану, који је још у време склапања споразума између Француске и Русије

42 Павловић, М. *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 187.

43 Цвијић, Ј. (1909) *L'annexion de la Bosnie et la question Serbe*, Paris: Hachette; Vesnich, M. R. (1909) *L'Annexion de la Bosnie-Herzégovine, Revue de Droit international et de Législation comparée*, tome XI, pp. 123–141. (сепарат)

44 Јакшић, Г. (1953) *Права историја анексије Босне и Херцеговине, Из нове српске историје*, Београд: Просвета, стр. 62.

проучавао српску војску, Леон Ламуш, објавио је књигу *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion* (Босна уочи и непосредно после анексије).⁴⁵ Ламуш је као пуковник француске војске радио у Солуну на пословима реорганизације жандармерије у Македонији, повремено је путовао кроз Босну, Далмацију и Црну Гору, а при повратку у Француску 1908. године посетио је Србију.⁴⁶ У делу *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion* Ламуш је своју пажњу на актуелна политичка питања у Босни усмерио и на регион, те стога пише и о реакцијама у Србији и на Балкану на чин анексије. Интересантно је да Ламуш, иако изражава симпатије за Србе, оправдава поступак анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. Поменути став Ламуша последица је уверења да је неопходно да дође до уједињења Босне и Херцеговине са будућом заједничком државом Срба и Хрвата.⁴⁷ Ламуш се залаже и за побољшање односа Француске и Србије, као и о олакшицама за Србију, које би се односиле на Санџак, али не показује разумевање за српске националне циљеве које су српски интелектуалци изнели у време анексије Босне и Херцеговине.

За време док су текстови о Србији и Босни и Херцеговини добијали веће политичке димензије, интересовање за Црну Гору, уз неколико изузетака, дуги низ година остало је инспирација путописаца и уметника или је искључиво било у вези са путовањима на Исток.⁴⁸ Маријус Бернар (Marius Bernard) аутор збирке *Autour de la Méditerranée* (Медитерански аутор) у оквиру које је штампао и књигу *Turquie d'Europe et d'Asie: de Salonique à Jérusalem* (Европска Турска и Азија: од Солуна до Јерусалима) писао је и о Црној Гори. Дело је настало након пишевог путовања по Истри, Далмацији, Црној Гори, Херцеговини, Албанији и Грчкој, а значајно је то да се интересовање за Црну Гору усмерило на односе Црне Горе са Србијом у склопу ширег интересовања за Балкан.⁴⁹ Један од необичнијих путописа појавио се 1912. године, као опис путовања аутомобилом, под називом

45 Lamouche, L. (1911) *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion*, Paris: G. Grassin.

46 Павловић, М. *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 229.

47 Исто, стр. 230.

48 Две песме Мориса Трибера (Maurice Trubert) некадашњег секретара француског посланства у Црној Гори пример су песничке инспирације Црном Гором, њеним народом и Ловћеном; Павловић, М. *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 192–193; Vogojević, D. (2011) *L'imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXe siècle et au début de XXe siècle*; Paris: Ed. le Manuscrit, p. 161.

49 Bernard, M. (1899) *Turquie d'Europe et d'Asie: de Salonique à Jérusalem*, Paris: Laurens, p. 161, 164, 188.

*L'Europe en automobile. Voyage en Dalmatie Bosnie Herzégovine et Monténégro (Европа аутомобилом. Путовање у Далмацију, Босну, Херцеговину и Црну Гору).*⁵⁰ Шарл Лоазо је у предвечерје и у току Балканских ратова путовао у Црну Гору у специјалне мисије економске природе, а на основу ових путовања настали су радови о Црној Гори публиковани у листу *La Revue de Paris* 1912. и 1914. године. Лоазови радови *Au Monténégro* („У Црној Гори“) и *La question monténégrine* („Црногорско питање“), као пионирски текстови који су повезивали историју, поуздане и актуелне информације о Црној Гори, утицали су на увећање броја текстова научног карактера о Црној Гори и на постепено напуштање легендарног приступа Црној Гори, као и о већем делу Балкана. Одвајање од путописних и романтичарских текстова из ранијег периода приликом изучавања Црне Горе започето је код француских аутора тек у предвечерје Великог рата, док је за Србију ова промена настала већ на прелазу векова.

Интересовање Француза за Србе у предвечерје Великог рата

Публикације и чланци општег карактера о односима на Балкану, Јужним Словенима, Аустроугарској и њеној политици на Балкану и у односу према Србији, питање опстанка власти Османског царства над поседима у Европи, доносили су пред француског читаоца и информације о Србији. Поред интересовања због кризе турске власти на европским поседима, аустроугарски притисак на Србију и интересовање за даљи развој међународних односа, утичу да се француски научници окрену проучавању области у унутрашњости Балкана. Откако се актуелизовало питање изградње железнице, Новопазарски санџак постао је чест предмет интересовања од 1908. године. У јесен 1912. године, након истраживања у области Новопазарског санџака, а у освит Балканских ратова, о овим темама писао је и београдски лектор француског језика Гастон Гравије. Дobar познавалац историје Балкана, Гравије је изнео мишљење да су знања западне цивилизације о овој области „најнеодређенија и најнепоузданија“.⁵¹ Као

50 Marge, P. (1912) *L'Europe en automobile. Voyage en Dalmatie Bosnie Herzégovine et Monténégro*, Paris: Plon; Павловић, М. *Од Есклавије ка Југославији*, стр. 229–331.

51 Поменути текст је у преводу у току 1912. и 1913. године штампан у *Српском књижевном гласнику*, а Гравије је као отежавајуће околности за упознавање ове области навео: „сталну несигурност, која, смањена на извесним тачкама, захтева на другом пратњу од бар десет људи; неизвесност, ако не и немогућност, да се одмакне од обележених путева; врло ограничена употреба карата, крокиа и фотографских апарата; неповерење становништва и опасност изгледати сумњив“; Белешке,

узрок наводи неповољне околности за детаљна проучавања. Гравије је изнео детаљне информације о до тада постојећим средствима информисања и истраживања, као и податке о главним географским карактеристикама Новопазарског санцака: клими, вегетацији, насељима, броју становника, њиховој националности и верској припадности, начину живота, областима у унутрашњости санцака. Овим је важно питање за Србе добило на актуелности, а стручност аутора била је гарант да ће француски политичари добити прецизне податке.

Француски научници проучавали су Србију и Србе у склопу разматрања тада актуелних питања међународних односа у Европи, као и на Балкану. Велике кризе које су потресле Балканско полуострво на почетку века: Царински рат (1906–1911) и Анексиона криза (1908–1909) изгледали су француским интелектуалцима као доказ претпоставке о ширењу германизма и о неопходности јединства Јужних Словена.⁵² Балкански ратови су још док су ратне операције биле у пуном јеку изазивали интересовање француских научника, публициста и уметника. Ратни извештачи, бивши официри, војни стручњаци и научници, који су већ раније скретали пажњу француској јавности да се на Балкану дешавају значајни догађаји, били су аутори текстова, чланака и књига које су као тему имале рат на простору Балкана, као и последице рата. Дефинитиван пораз Османског царства у Европи и настанак нове политичке карте региона били су покретачи интересовања.

Пуковник Букабеј (Boucabeille) у својој „силуети историје”, након „географског и политичког погледа” пише о операцијама грчке, бугарске, црногорске и српске војске и покушава да открије узроке пораза Турске.⁵³ Исту тему за предмет своје књиге *La Guerre des Balkans en 1912. Campagne de Thrace (Рат на Балкану 1912. Ратовање у Тракији)* имао је Ален де Пененрен, а генерал Ер објављује путопис војно-историјског карактера *Sur le théâtre de la guerre des Balkans (На позорници рата на Балкану)*.⁵⁴ Анри Барби (Henry Barby) је на основу својих чланака објављених у листу *Le Journal* 1914. године публиковао дело *Les Victoires serbes*. Наведеним ауторима придружио се и један лекар, Жан Кузерг (Jean Couzergue), делом које је разматрало санитарску службу у

Српски књижевни гласник, књ. XXIX, бр. 12, 16 децембар 1912, стр. 918.

52 Sretenović, S. (2009) *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, str. 35.

53 Павловић, М. *Од Есклавоније ка Југославији*, стр. 235.

54 Pavlović, M. *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, стр. 272.

антитурској коалицији.⁵⁵ У време Балканских ратова, текстови на француском језику у којима су аутори писали о Србији и Србима изградили су слику догађаја на Балкану у очима француских читалаца. Андре Шерадам, је ослањајући се на своје радове о пангерманизму с почетка 20. века започео дубље анализирање проблема Балкана, његових држава и народа. У склопу немачке експанзије и последица Балканских ратова написао је дело *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques*, а у круг Шерадамових интересовања улази и питање стварања Албаније.⁵⁶ Већина текстова на основу садржаја указује на намеру аутора да се испитају могућности Србије, односно будуће заједнице Јужних Словена, као одбрамбеног бедема германском продору на Исток.

Утицај на путеве и правце деловања француске дипломатије у балканској политици, имала су дела о Аустроугарској и Османском царству и његовим поседима у Европи, а од почетка 20. века научни радови и јавна предавања француских интелектуалаца о Србији и Србима. Прва предавања у корист Србије и њених интереса, одржана су у време Анексионе кризе 1908. године у Паризу. Професори са Сорбоне, Виктор Берар, Емил Оман и Ернест Дени, пружили су најзначајнији допринос актуелизовању српског питања и приближавању ставова двеју држава у предвечерје Великог рата. Кризе и ратови на Балкану (1912–1913) оставили су снажан утисак на слависту Емила Омана и остале француске интелектуалце, који су својим текстовима настојали да допринесу јаснијем сагледавању догађаја и односа на Балкану.⁵⁷ У периоду до Великог рата, заинтересован за Србију и Србе, Оман публикује *En Bosnie* и *La nationalité serbo-croate* у којима је полазећи од аустријске политике на Балкану, разматрао питање уједињења Јужних Словена.⁵⁸

Најзначајнији радови историчара и одличног познаваоца Централне Европе, Ернеста Денија, у којима је Србија

55 Реч је о делу *Les Guerres des Balkans. Organisation et fonctionnement du Service de Santé des armées coalisées* (Балкански ратови. Организација и функционисање санитарске службе здружених војски), које је публикувано 1913. године; Павловић, М. (1983) *Од погледа до текста*, 273, стр. 504.

56 Chéradame, A. (1912) La question albanaise, *Le Correspondant*, t. CCXLVI-II, 1171–1190; Chéradame, A. (1913) La guerre des Balkans et l'intervention autrichienne, *Les Annales des nationalités*, p. 3.

57 Војводић, М. (2007) Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата, у: *Изаови српске спољне политике*, Београд: Историјски институт, стр. 399.

58 Naumant, É. (1906) *En Bosnie, Paris: P. Brodart*; Naumant, É. (1914) *La nationalité serbo-croate, Annales de géographie*.

у средишту интересовања, настали су у току Великог рата, али садрже претходне ставове професора Сорбоне. У делу *Велика Србија* 1915. године Дени пише о изградњи једног зида састављеног од словенских држава наспрам германског света, а у *Du Vardar à L'Istrie* посветио се и теми бугарског национализма.⁵⁹ Активности Денија и Омана у правцу истицања потребе да Аустроугарску, као продужену руку немачке експанзије на Исток, треба спречити и истовремено подржати уједињење словенских народа, нису биле усамљене. Сличног мишљења био је и Огист Говен, политички директор *Журнала за дебатованье*, што је касније изнео кроз своја дела: *Les Origines de la guerre européenne* и *La question yougoslave*. Активност француских интелектуалаца Огиста Говена, Ернеста Денија и Емила Омана имали су веома значајан одјек у француском научном и политичком животу и допринели су афирмацији српског питања. Истовремено, сарадњом са српским научницима, који од почетка 20. века постају изворишта информација, изграђени су темељи сарадње научника, публициста, дипломата и политичара Француске и Србије која је до пуног изражаја дошла током Великог рата.

Закључак

У периоду од краја 19. века до Великог рата информације у француској јавности о Србији и Србима прешле су пут од непоузданих, ретких и магловитих вести ентузијаста и неколицине научника до поузданих, аргументованих, јасних и бројних оцена стања на Балкану и у Србији од стране научника и публициста, који су били и угледни стручњаци за међународне односе. Након званичног ступања на снагу споразума између Француске и Русије 1894. године, опажа се појачано интересовање француских интелектуалаца за Балкан, Србију и Србе. Интересовање за Србе у Османском царству проширено је на проучавања словенских народа који су живели у саставу Аустроугарске. Развој науке и актуелизовање питања Балкана, као још неопредељеног подручја, крајем 19. и почетком 20. века, подстакао је француске интелектуалце да већу пажњу посвете прикупљању информација о Балкану и народима настањеним на овом тлу. Француски аутори, који пишу о Балкану, Србији и Србима од краја 19. века, врше пажљивију селекцију изворних информација, уче српски језик, путују и обилазе пределе о којима пишу, сарађују са српским интелектуалцима и прикупљају нове изворе и литературу за своје текстове. Српска историја,

⁵⁹ Denis, E. (1919) *Du Vardar à L'Istrie*, Paris Ligue des Universitaires serbo-croato-slovenes, p. 27.

традиција, јуначке народне песме, као дотадашње примарне теме интересовања, постепено смењују нове теме које се осврћу на начин живота становништва, а потом све више на политичке, економске и друштвене прилике у Србији. Политички догађаји у националним и светским оквирима одређивали су интересовања и теме, покретали интелектуалце на акцију, давали простор за сарадњу и дијалоге. Услед сложености и осетљивости питања која су постала актуелна, интелектуалци се ослањају на научне аргументе, што истовремено мења терминологију и слику Србије и Срба.

ЛИТЕРАТУРА:

Архив Србије, Министарство иностраних дела (МИД), Посланство у Паризу.

Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића.

Алексић-Пејковић, Ј. (1965) *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд: Историјски институт.

Аријес Ф. и Диби, Ж. (2003) *Историја приватног живота 4, Од Француске револуције до Првог светског рата*, Београд: *Clio*.

Barre, A. (1902) *La Crise serbe, L'Européen*, № 51.

Bernard, M. (1899) *Turquie d'Europe et d'Asie: de Salonique à Jérusalem*, Paris: Laurens.

Bogojević, D. (2011) *L'imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXe siècle et au début de XXe siècle*; Paris: ed. le Manuscrit.

Vesnitch, M. R. (1909) *L'Annexion de la Bosnie-Herzégovine, Revue de Droit international et de Législation comparée*, tome XI, pp. 123–141. (сепарат)

Војводић, М. (2007) Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата, у: *Изазови српске спољне политике*, Београд: Историјски институт.

Denis, E. (1919) *Du Vardar à L'Istrie*, Paris Ligue des Universitaires serbo-croato-slovenses.

Diehl, C. (1900) *L'Histoire des monuments en Bosnie-Herzégovine, Revue général des sciences pures et appliquée*, № 6.

Diehl, C. (1901) *En Méditerranée. Promenades d'histoire et d'art*, Paris: A. Colin.

Diehl, C. (1916) *L'Héroïque Serbie Grande leçon d'un petit peuple, La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916.

Diehl, C. (1916) *La lutte pour l'Adriatique, La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916; Pavlović, M. *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, Beograd: Narodna knjiga.

Diehl, C. (1930) Aux vieux monastères serbes, *La Revue des Deux Mondes*, 1. avril 1930, pp. 655–672.

Живојиновић, Д. (2011) *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд: Завод за уџбенике.

Живојиновић, Д. (2011) *Надмени савезник и занемарено српство Британско-српски односи 1875–1941*, Београд: Албатрос плус.

Јакшић, Г. (1953) *Права историја анексије Босне и Херцеговине, Из новије српске историје*, Београд: Просвета.

Ковић, М. (2011) *Цивилизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)*, *Истраживања*, бр. 22, стр. 365–379.

Kolaković, A. (2013) Beograd krajem XIX veka: pogled Srbo-Francuza Alberta Malea, *Godišnjak grada Beograda*, LX, str. 175–190.

Колаковић, А. (2016) *У служби отаџбине: сарадња француских и српских интелектуалаца (1894–1914)*, Београд: Институт за политичке студије.

Candiami, P. (1901) Le plus grand génie du vingtième siècle, *La Revue blue*, 31. aout 1901.

Capus, G. (1894) Tatouage en Bosnie-Herzégovine, *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. V, № 9, pp. 625–633.

Capus, G. (1895) Sur la taille en Bosnie, *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. VI, № 2, pp. 99–103.

Coquelle, P. (1894) *La Royaume de Serbie*, Paris: L. Vanier.

Crosier, F. (1913) *Les Colonies Françaises*, Paris: Emile Larose.

Labbé, P. (1909) *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, Paris: L.Gy.

Lamouche, L. (1894) *L'Armée serbe en 1893*, Paris.

Lamouche L. (1901) *Les Armées de la balkanique*, Paris: R. Chapelot.

Lamouche L. (1911) La naissance de l'Etat albanais, *Revue politique et parlementaire*, vol. LXXX, pp. 220–239.

Lamouche, L. (1911) *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion*, Paris G. Grassin.

Landemont, H. (1908) *De Cattaro à Cettigné. Notes de voyage*, Paris: Plon.

Landemont, H. de (1909) *Royaume de Serbie, De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908*, Rennes: Oberthur.

Marge, P. (1912) *L'Europe en automobile. Voyage en Dalmatie Bosnie Herzégovine et Monténégro*, Paris: Plon.

- Mazon, A. (1950) Paul Boyer 1864–1949, *La Revue des études slaves*, vol. 26, t. 26, f. 1–4, 4–13.
- Mallet, A. (1897) Le Roi Milan, *La Revue de Paris*, novembre – décembre 1897, pp. 131–159.
- Mallet, A. (1897) Bosnie et Herzégovine, *La Revue blue*, № 21, 22 mai 1897.
- Mallet, A. (1903) Alexandre Ier de Serbie, *La Revue de Paris*, juillet – octobre 1903, pp. 162–171.
- Мале, А. (1999) *Дневник са српског двора*, Београд: Слио.
- Mallat, J. (1902) *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques*, Paris: J. Maisonneuve, 2–3. <http://www.archive.org/stream/laser-biecontemp04mallgoog#page/n14/mode/2up> (15. 04. 2019).
- Наумант, Ђ. (1906) *En Bosnie*, Paris: P. Brodart.
- Наумант, Ђ. (1914) La nationalité serbo-croate, *Annales de géographie*.
- Pavlović M. (1983) *Du regard au texte – Od pogleda do teksta*, Београд: Narodna knjiga, Prosveta.
- Павловић М. (1994) *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Павловић, М. (2000) *Српске теме у француском роману 20. века*, Београд: Чигоја.
- Растовић, А. (2005) *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд: Историјски институт.
- Растовић, А. (2003) Велика Британија о Србији за време дипломатског штрајка 1903–1906, *Настава и историја*, бр. 1, 7–22.
- Reuter, A. (2013) Guillaume Capus 1857–1931, *400 Joer Kolléisch*, Band II, Lëtzebuerg: éditions saint-paul, pp. 307–308.
- Sretenović, S. (2009) *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Београд: Institut za savremenu istoriju.
- Свијић, Ј. (1909) *L'annexion de la Bosnie et la question Serbe*, Paris: Hachette.
- Шерадам, А. (1901) *Европа и аустријско питање на почетку XX века*, Београд: Нова електрична штампарија Петра Јоцковића.
- Chéradame, A. (1912) La question albanaise, *Le Correspondant*, t. CCXLVIII, pp. 1171–1190.
- Chéradame, A. (1913) La guerre des Balkans et l'intervention autrichienne, *Les Annales des nationalités*.

Aleksandra Kolaković
Institute for Political Studies, Belgrade

ABOUT SERBIA AND SERBS IN THE WRITTEN
SOURCES OF THE FRENCH INTELLECTUALS AT
THE LATE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH
CENTURY

Abstract

From the late 19th century to the Great War (1914–1918), information about Serbia and Serbs in the French public has crossed from the unreliable, rare and misty news of the enthusiasts to the reliable, reasoned and clear assessments of the situation on the Balkans and Serbia by the French scholars and publicists, who were also prominent international relations experts. After the official agreement between France and Russia in 1894, an increased interest in the Balkans, Serbia and the Serbs was noticed among French intellectuals (Louis Léger, Ernest Denis, Émile Haumant, Charles Loiseau, Auguste Gauvain, Albert Malet, Victor Bérard, André Chéradame). For example, such interest in the Serbs in the Ottoman Empire (Victor Bérard) was extended to the studies of the Slavic peoples who lived in the Austro-Hungarian Empire (Charles Loiseau, André Chéradame, André Barre, Léon Lamouche). The development of science and the actualization of the Balkans issue, as yet undefined, prompted the French intellectuals to devote more attention to gathering of information about the Balkans and the peoples in this region. The French authors who have written about the Balkans, Serbia and the Serbs since the end of the 19th century, have carried out a careful selection of source information, learned the Serbian language, travelled and visited the areas they wrote about, collaborated with Serbian intellectuals and collected new sources and literature for their texts. At the beginning of the 20th century, Serbian history, tradition and heroic folk songs, as once primary topics of interest, were gradually replaced by new topics that reflected life of the Balkans population, and then by the political, economic and social conditions in Serbia. Political events on the national and international scene have determined the interests and the themes, prompting intellectuals to action and creating space for cooperation. Due to the complexity and sensitivity of issues that came into focus, intellectuals relied on scholarly arguments, which at the same time, changed the terminology and the image of Serbia and the Serbs.

Key words: *Serbia, Serbs, France, French public opinion, image of another, intellectuals, late 19th and early 20th century*